

B I B L I O T H E C A
SCRIPTORVM GRAECORVM ET ROMANORVM
T E V B N E R I A N A

L. CAELIVS FIRMIANVS LACTANTIVS

DIVINARVM INSTITVTIONVM

LIBRI SEPTEM

FASC. 1

LIBRI I ET II

EDIDERVNT

EBERHARD HECK

ET

ANTONIE WLOSOK

MONACHII ET LIPSIAE
IN AEDIBVS K. G. SAUR MMV

Bibliographic information published by Die Deutsche Bibliothek

Die Deutsche Bibliothek lists this publication in the
Deutsche Nationalbibliografie,
detailed bibliographic data is available
in the Internet at <http://dnb.ddb.de>.

© 2005 by K. G. Saur Verlag GmbH, München und Leipzig
Printed in Germany

Alle Rechte vorbehalten. All Rights Strictly Reserved.
Jede Art der Vervielfältigung ohne Erlaubnis des Verlags ist unzulässig.

Satzaufbereitung: Eberhard Heck

Satz: pagina GmbH, Tübingen

Gedruckt auf alterungsbeständigem Papier.

Druck und Bindung: Druckhaus „Thomas Müntzer“ GmbH, 99947 Bad Langensalza
ISBN 3-598-71265-0

VIRIS REVERENDISSIMIS
QVI NOBIS LACTANTIO DEDITIS
FAVTORES FVERVNT

JACQUES MOREAU
(1918 – 1961)

ERNST ZINN
(1910 – 1990)

HANC EDITIONEM
GRATA RECORDATIONE
DEDICAMVS

PRAEFATIO

Lactantii Diuinarum institutionum libros septem in Bibliotheca Teubneriana edituris nobis et bibliopolae placuit hoc opus in quattuor fasciculos diuidere. Hic primus continet libros I *De falsa religione* et II *De origine erroris* praefatione aliisque subsidiis praemissis; alter continebit libros III *De falsa sapientia* et IV *De uera sapientia et religione*, tertius libros V *De iustitia* et VI *De uero cultu*, quartus librum VII *De uita beata*, deinde appendicem interpretationum uocum Graecarum, postremo indices formarum uel scripturarum et locorum et nominum. Speramus fasciculos ita editum iri, ut quemque proximus biennio fere intermisso sequatur.

Hac praefatione agemus 1. de Institutionum usque ad nostra tempora fortuna, 2. de codicibus, 3. de librorum I–VII inscriptionibus, 4. de recensendis et emendandis Institutionibus, 5. de editionis instructione; sequuntur index editionum et commentationum atque index compendiorum et siglorum.

Etiam posterioribus fasciculis praemittentur praefationis supplementa continentia, quae ad libros in iis edendos proprie pertineant (e. g. de recensendis locis Sacrae scripturae a Lactantio in libro IV uerbo tenus laudatis in altero fasciculo agetur editione huius libri absoluta); praeterea supplementa idonea erunt, ubi si necesse fuerit menda priorum fasciculorum corrigantur uel iis addenda inserantur uel index commentationum supplementatur. Supplementorum quoque paginae per numeros q. d. Romanos numerabuntur ita, ut alteri fasciculi supplementum hanc praefationem, tertii et quarti antecedens quodque continuent; similiter cuiusque fasciculi paginarum numeri q. d. Arabici, quibus textus (et quae eum in quarto sequentur) numerabitur, antecedentis fasciculi numeris adnectentur.

1. De Institutionum usque ad nostra tempora fortuna

L. Caelius Firmianus qui et Lactantius¹ consilium *Diui nas institutiones*² scribendi cepit, cum Diocletianus et Galerius mense Febuario a. 303 Christianos persequi coepissent et qui contra hos agerent Nicomediae extitissent (cf. inst. 5, 2, 1 – 4, 8). Absoluit eas antequam Galerius mense Maio a. 311 mortuus est³, sed postea bis retractauit. Primum aliquot annis post fecit *Epitomen*, quae fieret magni operis licet breuiata, sed emendata quasi altera editio⁴. Deinde ipsis Institutionibus nouas curas adhibuit, quarum uestigia in quibusdam codicibus inuenimus⁵. Inseruit enim priori textui duas disputationes de causa et origine mali a deo ipso creati⁶ et duas oratiunculas⁷, quibus Institutiones Constantino dedicaret; praeterea hic illic uerba mutauit aut addidit. Quod opus iteratum ne perficeret, cum laudes Constantini a. 324⁸ scripsisset, impeditus esse uidetur morte a. 325 obita.

Lactantium praesertim Hieronymo et Augustino notum fuisse constat⁹, sed etiam alii ex Institutionibus hauserunt inde a Zenone Veronensi et Lucifero Calaritano usque ad Isidorum Hispa-

¹ De nominibus Lactantii sic restituendis cf. Wlosok, 1989, 378 post Brandt, Ed. I (1890), VII n. 1; de gentili u. infra p. XXIX. – Commentationes in indice pp. LI–LIII plene nominatas in notis nonnisi nomine auctoris anno pagina (uel nota) indicatis citamus; cf. n. 158.

² Quas sic inscriptas testatur Lact. inst. 1, 1, 12. ira 2, 4. epit. praef. 1; cf. infra p. XXVIII; u. et Wlosok l. c. 390.

³ Cf. Heck, 1972, 143–150; Wlosok l. c. 390 sq.

⁴ Cf. Lact. epit. edd. Heck – Wlosok, 1994, VII sq.

⁵ Cf. Heck, 1972, passim (conspectus locorum 194 sq.).

⁶ Inst. 2, 8, 6 add. 1–9 (et §§ 3–6 auctis). 7, 5, 27 add. 1–17; cf. Heck l. c. 24–115. Accedit opif. 19, 8 add. 1–5; cf. Heck ibid. 116–126.

⁷ Inst. 1, 1, 13–16. 7, 26, 11–17; cf. Heck l. c. 127–170.

⁸ Cf. Heck l. c. 138–143; 168–170. Contradixit Digeser (u. infra n. 80) nihil quod ualeat adferens.

⁹ Horum et aliorum testimonia ap. Brandt, Ed. II 1 (1893), 161–167; Wlosok, 1989, 376; 379 sq. Ceterum cf. Brandt, Ed. I, VIII–XII.

lensem¹⁰. Adhuc minus exploratum est, qui auctores medii q. d. aeui Lactantio usi sint, sed Institutiones his quoque saeculis notas fuisse apparet ex codicibus, de quibus infra agemus¹¹. Nam post duos codices saec. V (BG) extant sex saec. IX (DHMPRV; accedit fragmentum septimi A) et singuli saec. XI (K) et XII (S), quibus utimur testibus; postea sui iuris nullus est. Sed per renascentium litterarum aetatem Lactantii opera multis uiguerunt. Nam et ab auctoribus a saec. XIV ad XVI, inde a Petrarca usque ad Erasmum et aequales, laudantur Lactantioque eo tempore cognomen datum est Ciceronis Christiani¹², et codices recentiores his saeculis a prioribus extantibus descripti fere trecenti Lactantiana continent, plures quam ducenti Institutiones uel totas uel partes earum¹³.

Paulo post quam libri typis imprimi coepti sunt, 1465 primus liber in Italia impressus est Lactantii operum, etiam Institutio-
num editio princeps in monasterio Sublacensi (*Subiaco*, prope Romam) a C. Sweynheim et A. Pannartz Moguntiacensibus¹⁴. Secutae sunt usque ad finem saec. XVIII plurimae editiones; de quibus cum diligenter egerit Brandt¹⁵, hic pauca sufficiant: Cum editiones saec. XV impressae nihil fere nisi codices quosdam recentiores reddidissent, textui emendando operam dare coepe-

¹⁰ V. indicem expilatorum et testium ap. Brandt, Ed. II 2 (1897), 269–278, et nostrum apparatus nota ‘Test.’ signatum.

¹¹ V. infra pp. XIV–XXIV; conspectus siglorum p. LVI.

¹² V. Wlosok, 1989, 403 sq.; cf. Winger, 1999, 65 sq.

¹³ Cf. infra p. XLIII.

¹⁴ Cf. Brandt, Ed. II 1 (1893), XLII sq.; u. et: La culla della stampa italiana 1465–1965, ed. Comitato esecutivo per le celebrazioni centenarie, Sublacii 1965, 24–33 (adnexae imagines editionis).

¹⁵ Brandt l. c. XXXIX–LXXXI, de Inst. XLII–LXX. Opera Lactantii a 1465 usque ad 1500 impressa descripsit numeris 9806–9825 L. Hain, Repertorium bibliographicum in quo libri . . . usque ad annum MD typis impressi . . . recensentur, 2, 1, Stutgardiae / Parisiis 1831; editiones usque ad 1786 etiam ap. C. T. G. Schoenemann, Bibliotheca historico-literaria patrum Latinorum 1, Lipsiae 1792, 180–248.

runt I. Parrhasius (Venetiis 1509), I. B. Egnatius (Aldina, Venetiis 1515), X. Betuleius (Basileae 1563) et alii, sed curae textui constituendo adhibitae floruerunt saec. XVIII¹⁶; Cum C. A. Heumann (1736) Lactantii textum persaepe coniecturis mutasset, J. L. Bünemann (1739) recte a Brandt ut optimus antecessor laude ornatus¹⁷ textui tradito intellegendo et seruando operam dedit nonnullis locis rectius quam postea Brandt (e. g. 1, 3, 7, 17, 10. 2, 3, 20). Bünemann notas, quas dederat C. Cellarius (1698), qui primus Lactantii operum capita per paragraphos digessit, integras et, ut iam alii priores, notas antecessorum selectas recepit. 1748 N. Lenglet-Dufresnoy editionem a J. B. Le Brun inchoatam (hic illic codd. Parisinis ueteribus nisam) absoluit, cui praeter suas etiam priorum notas selectas necnon ampliores dissertationes addidit¹⁸. Editionem minorem, sed paucis notis et coniecturis (e. g. 2, 11, 4) instructam curauit O. F. Fritzsche 1842; secundum hanc editionem laudabat Brandt opera Lactantii, antequam sua ederetur.

Primus profecto recensuit Institutiones ut cetera opera Lactantii S. Brandt 1890 in editione Vindobonensi. Textum constituit ex codicibus ueteribus BGHMPSV recentioribus rarissimo¹⁹ usus; ergo nonnumquam lectiones genuinas antea obrutas

¹⁶ Editiones quarum hinc mentio fit numerantur infra p. LI; de his et aliis eiusdem temporis cf. Brandt l. c. LXV–LXX.

¹⁷ Brandt l. c. LXVI sq.; XCII n. 1. Ex huius editionis cum notis, tum uerbis sine notis receptis apparet, qualis textus Lactantii operum, praesertim Institutionum, usque ad saec. XVIII uulgatus fuerit, cum antiquorum codicum lectiones saepissime tamquam sentibus innumerabilium recentiorum interpolatorum obrutae essent; cf. n. 18.

¹⁸ De hac editione Brandt l. c. LXVIII. Eam J. P. Migne 1844 repetiuit PL 6 (inst., epit.) et PL 7 (cetera, aliorum opusculis adiunctis); hic ut apud Bünemann (u. n. 17) reperitur textus ante Brandt uulgatus, quo quidam etiam post Brandt usi sunt. Ex PL 6, 883–1016 laudamus notas quas dederat I. Isaeus 1646 (uelut ad 1, 11, 63).

¹⁹ In locis supra nn. 6 et 7 laudatis adhibuit Gothanum, de quo u. infra n. 67.

protraxit. Incommodis quidem editio non caret, quia Brandt interdum lectiones codicum, quorum partem alii in eius usum contulerant, falsas reddidit²⁰, scribendi ratione paene fortuita usus est scripturis uetustissimi cod. B nimium obsecutus²¹, adnotationem minutiis ad correctiones scripturasue pertinentibus oneravit, denique tradita uerba coniecturis siue priorum siue suis persaepe mutauit²², nonnullis locis contra numeros clausularum, quod ei paulo post uitio dedit Th. Stangl²³ optime meritis de respicienda lingua Lactantii et Ciceroniana et posteriore uerborum usu imbuta. Quod Brandt in recensendis Institutionibus ea, quae nos Lactantii ipsius retractationi tribuimus²⁴, ab alio interpolata iudicauit²⁵, error, a quo ipse postea recessit²⁶, frugifer fuit, quia uiam ad uerisimilia inuenienda monstrauit²⁷. Nihilominus Brandt etiamnunc summae auctoritatis esse debet, quia hucusque alia Institutionum editio non extitit digna, quae in eius locum succedat²⁸. Duo subsidia ad explicanda cum alia scripta,

²⁰ E. g. B 1, 18, 5 (habet *senem*). 2, 11, 5 (habet *est*); BG 1, 18, 21 (habet *uulcano*); P 1, 18, 16 (habet *potest*). 2, 11, 4 (habet *coeperit*); R 1, 16, 2 (ad *uniuersa*). 2, 2, 10 (ad *mouetur*). 2, 17, 9 (ad *acceperimus*). – Ex errore priora recepit 1, 8, 8 *et pro e*; 1, 11, 63 *placans pro precans*; alii errores e. g. 1, 19, 3 *esse om.*; 2, 3, 14 *qui pro quia*.

²¹ Cf. Brandt, Ed. I, XIX. CVII; sequitur B quamuis uariantem (conspetus XIX–XXII); ubi B deest, sequitur P, quia eius uerborum formas omnibus locis descriptos habet. V. infra p. XLV sq. et n. 150.

²² E. g. 1, 1, 4. 9, 5. 16, 4. 17, 10. 21, 7; contra numerum 1, 1, 10. 7, 1. 11, 50. 2, 16, 12.

²³ Stangl 1915, passim; u. infra ad 1, 9, 5. 16, 4. 17, 13; de numero 1, 20, 27. Non probamus quod 2, 3, 1 al. scripturas *prodeesse* sim. Lactantio tribuit; cf. infra n. 151.

²⁴ V. supra p. VIII et nn. 5–7.

²⁵ Brandt, 1889; Ed. I, XXXII; cf. Heck, 1972, 17–19.

²⁶ Brandt, BPhW 23, 1903, 1225; cf. Heck l. c. 20 n. 9.

²⁷ Primus indicia abhinc non refutata attulit locos 2, 8, 6 add. 1–9 et laudes Constantini priori textui non congruentes postea insertos esse; cf. Heck l. c. 19; 22 sq.; 39 sq.; 138–150.

²⁸ De editionibus quas confecit Monat u. infra p. XII et nn. 32–35. –

tum Institutiones ministravit, dicimus indices quos addidit editioni²⁹ et apparatus praeter adnotationem criticam sectiones, quibus indicantur et fontes et expilatores et qui Epitomes locus cuique Institutionum loco respondeat³⁰.

Lactantii scriptis minoribus in serie *Sources Chrétiennes* inscripta ab a. 1954 usque ad 1987 editis³¹ etiam Institutionum libris singulis inde a 1973 deditus esse coepit P. Monat. Cum libri V textum, uersionem Gallicam et commentarium duobus uoluminibus 1973³² edidit, breuem adnotationem criticam dedit et de textu quorundam locorum constituendo egit, sed editionem criticam non effecit nec hoc tunc sibi uindicauit. Quod expressis uerbis fecit, cum libros I, II, IV singulis uoluminibus edidit et rationes criticas a Brandt differentes protulit³³. Sed quamquam nonnullis locis textum traditum a Brandt mutatum restituit et defendit, scribendi rationem diligentius adhibuit adnotationemque criticam strictiorem reddidit, succedere non potuit in locum

Winger, 1999, 93–251 libros V et VI (praemissis 3, 7, 1 – 13, 6; 4, 22–26. 30) breuiter adnotatos cum uersione Germanica edidit Brandt fere secutus, hic illic copiis nostris usus (cf. 93 n. 589).

²⁹ Index uerborum rerumque grammaticarum notabilium (Ed. II 2 [1897], 363–568) aliis exemplo esse potest materiae bene eligendae; Brandt una cum hoc indice etiam schedas in usum Thesauri linguae Latinae confecit. – Licet hic notemus nos ad inuestigandum Lactantii uerborum usum et similia adhibere textum Brandt arte computatoria tamquam in horreum redactum, quem 1975 ab Uniuersitate Bruxelensi recepimus, sed correximus et scribendi ratione uniformem reddidimus (cf. Heck, *Philologus* 132, 1988, 172 n. 67; Heck – Wlosok, 1996, 147 n. 12). Ab eo textu profecti hanc editionem arte computatoria instituimus; u. infra p. L.

³⁰ Cf. Lact. epit. edd. Heck – Wlosok, XXII–XXIV et n. 72; XLI. De huius editionis apparatu eiusque sectionibus u. infra p. XLVI sq.

³¹ Cf. Heck, 1992, 592 n. 1.

³² Cf. Heck, *Gnomon* 49, 1977, 366–370; de textu et adnotatione 369.

³³ Monat, Ed. inst. I (1986), 7. 20; Ed. inst. II (1987), 18 – cf. Heck, 1992, 593 –; Ed. inst. IV (1992), 27.

editionis Vindobonensis, primum quia codices neglegenter contulerat, etiam errores a Brandt descripserat³⁴, deinde quod recensendi officio minime satisfecit^{34a}.

Cum iam Brandt Lactantium in Bibliotheca Teubneriana iterum edere uoluisset, quod ne fieret bello 1914 orto prohibitum est³⁵, nos rogantibus aedibus Teubnerianis tunc Stutgardiensibus 1969 consilium cepimus scripta Lactantii edendi³⁶. Inde ab a. 1972 Epitomen, ab a. 1974 Institutionum editionem praeparare coepimus subsidia arte computatoria comparando et codices lucis arte depictos conferendos curando³⁷; hoc munere functa est Wiebke Schaub. Quod opus cum inde ab a. 1978 uariis de causis intermittendum nobis fuisset, a. 1988 denuo suscepimus ab Institutionum primo libro sumentes exordium. Sed iam a. 1971 Epitomen quasi minus specimen maiori operi praemittere constitueramus; quod consilium cum distulissemus fere 1981 certiores facti de editione, quam curaret Perrin, inde ab autumno a. 1991 renouauimus et Epitomes editioni operam dedimus³⁸. Quae cum 1994 absoluta esset, aliis occupationibus³⁹ detenti inde ab a. 2001 – cum interea Bibliothecam Teubnerianam, quae post a. 1945 in Lipsiensem et Stutgardensem diuisa a. 1991 rursus una facta erat, a. 1999 suscepisset K. G. Saur bibliopola Monacensis – denuo nos ad Institutiones edendas contulimus.

³⁴ Cf. Heck, 1992, 594 sq.; 2000, 599 sq.; ad inst. I Id., 2005, 57–60.

^{34a} Cf. Heck, 1992, 596 et e. g. infra ad 1, 4, 4.

³⁵ Cf. Brandt, Philologus 78, 1923, 131 et Stangl, 1915, 224; ceterum cf. Lact. epit. edd. Heck – Wlosok, XVII.

³⁶ Idem consilium iam antea ceperant Wlosok et Jacques Moreau, quod huius praematura morte a. 1961 irritum factum est.

³⁷ Per annos 1975–1978 nos adiuuit societas *Deutsche Forschungsgemeinschaft* (DFG) nominata; u. infra n. 40 et p. L.

³⁸ Cf. Lact. epit. edd. Heck – Wlosok, XVII; Heck – Schickler (infra n. 39) 42.

³⁹ Etiam Epitome in Germanam linguam uersa: Lactantius, Göttliche Unterweisungen in Kurzform, übersetzt v. E. Heck u. G. Schickler, Monaci / Lipsiae 2001.

2. De Institutionum codicibus

Describimus codices quam breuissime⁴⁰ eo ordine, qui efficitur, cum ii ex textus recensione in classes distribuuntur, i. e. BG, DV, PA, HMW, KS, R; codicum sigla per ordinem alphabeticum digeremus p. LVI; illinc lectorem pagina indicata huc relegamus. Quomodo cuiusque classis codices inter se coniunctae sint, iam in hac parte breuiter notamus; quae rationes intercedant inter has classes, infra pp. XXXIV–XLII narrabitur, cum de recensendis Institutionibus agetur.

1. Classis β (et β³), i. e. codd. BG:

- B B⁴¹ = Bononiensis, bibl. uniu. (*Bologna, Biblioteca universitaria*) 701, saec. V in Italia scriptus litteris uncialibus, quaque pagina per binas columnas. Continet opera Lactantii in corpore X librorum, i. e. Inst. libros I–VII, deinde lib. VIII *De ira diuina* (sic), IX *De opificio diuino* (sic), X *Epitome* (sc. cc. 51–68

⁴⁰ Fusius de iis quos adhibuit, BGVPHMSR, egit Brandt, Ed. I, XIII–LVI. Horum codd. et eorum, quibus praeterea utimur, DKW, nobis praesto sunt imagines lucis arte siue taeniis minutis siue chartis depictae. Partem earum comparauimus sumptibus *DFG* (u. supra n. 37), ceteras nostris, quasdam locante instituto Parisino dicto *Institut de recherche et d'histoire des textes (IRHT)*. Taenias codd. MPRS nobis insigni comitate credidit Institutum Erasmianum Monasteriense. Codices ex imaginibus (BDHPRV ipsis in bibliothecis ad locos quosdam inspectis) in usum nostrum sumptibus *DFG* contulit Wiebke Schaub 1975–1978 (de K u. infra n. 63). Eius notis usi praesertim eas lectiones, quas incertas uel a Brandt differentes indicauerat, ex imaginibus codicum recolimus.

⁴¹ B descripsit Brandt l. c. XIII–XXVI B¹ saec. VI uel VII, B³ saec. XIII uel XIV scriptum ratur. B¹ saec. V tribuit Lowe, CLA III 280 (cum imagine), B³ saec. VII, sed Bischoff (ap. Heck, 1972, 12 n. 7) eam manum semiuncialibus q. d. litteris usam ineuntis saec. VI uel etiam exeuntis saec. V esse confirmat (cf. Bischoff, 1966, 151; de fortuna cod. Hunt, 1962, 3–6). B praesto fuit nobis taeniis primo ab *IRHT* conductis, deinde a bibliotheca Bononiensi emptis.

tantum). Inst. extant foll. 1^r – 221^r. Initium deest 2 foll. amissis; f. 1 incipit a 1, 2, 2 *putaretur*; praeterea desunt 1, 5, 23 *sed ut est* . . . 6, 15 *in* (2 foll. amissis); 1, 11, 55 *leamus eos* . . . 18, 2 *rebus os* (8 foll. amissis); 4, 8, 6 *itemque ceteros* . . . 8 *reuelaret*. 9 *et alios item* . . . 11 *traduxerit*. 29, 4 *sed ille quasi* . . . 6 *portiones* (hos tres locos consulto omissos suppl. B³); 5, 18, 7 *inanem* . . . 14 *dignissimus iudi* (lacuna prius orta; suppl. B³); 6, 24, 27 *sed hominis* . . . 25, 11 *ad sacri* (folio amisso).

Quaedam menda correxit manus prima, quaedam manus secunda (B²) eiusdem aetatis suo Marte. Sed et tertia manus (B³) se interposuit paulo recentior⁴² et exemplari a B¹ alieno usa B³ ita, ut B³ testis sui iuris habendus sit. Nam proprio fonte nisa menda manus primae correxit et omissa suppleuit⁴³, praesertim quae B¹ in libro IV consulto omiserat; etiam menda ex suo exemplari intulit uelut 2, 7, 11 *thebis* pro *ueiis* et quae addit 2, 7, 22 post *morbo*. Nonnullis locis in B ordo uerborum transpositus, sed restitutus est lineolis planis supra textum additis, e. g. 2, 9, 24 pro *prima sunt* habet B *sunt prima*, sed supra *s* duas, supra *p* unam lineolam; idem u. 1, 11, 10. 2, 9, 26 (ordo sic falso m.2 mutatus 1, 18, 11).

G⁴⁴ = Sangallensis (*St. Gallen, Stiftsbibliothek*) 213, saec. V in G

⁴² De aetate manus B³ u. supra n. 41; ergo non B³ e codice tardo et deteriore pendet (sic Brandt l. c. XXVI), sed tales recentiores e B a manu tertia tractato; B³ codicem non solum, quod Brandt monet, mendis auxit, sed plura a B¹ omissa suppleuit (u. infra p. XXXV et n. 100) rectasque lectiones restituit uelut 6, 21, 4 (u. infra n. 101).

⁴³ Singula uerba s. l., plura in mg. sup. uel inf. suppleuit in textu locum ubi suppleantur signo *hd* uel *hd*· indicans, cui respondet in mg. ante suppleta *hs* uel *hs*·, e. g. 1, 8, 5. 2, 6, 1. 7, 2; de *hd* = *hic deorsum* et *hs* = *hic seorsum* u. post alios M. Perrin in: *Lact. opif.* ed. M. P., Parisiis 1974, 82 sq. (quamquam de additamentis, quibus B³ auxit opif., adsentiri non possumus).

⁴⁴ Cf. Lowe, CLA VII 923; Brandt, Ed. I, XXVI–XXIX; amplius Id., 1884, ubi edidit quae legere potuerat. Nobis ut plura cognoscamus chartae lucis arte depictae praesto sunt, quas 1975 luce ultra uiolam

Italia scriptus litteris uncialibus, sed rescriptus saec. VIII Gregorii Magni dialogis, paginis inde ab 153 antea alio tractatu anonymo, ergo bis rescriptis. Extant ex libris I–VI 77 folia ordine, ut in palimpsestis fieri solet, perturbato. Sunt libri I 4, II 16, III 15, IV 12, V 10, VI 20 folia seruata, quae in codice per paginas numerantur⁴⁵. Ubicumque G extat, indicamus in apparatus sectione ‘Codd.’ notata; hi loci sunt in hoc fasciculo: 1, 15, 30 – 16, 10. 17, 4–13. 18, 19 – 20, 2. 20, 14–24; 2, 1, 1 – 2, 14 (4 foll.). 4, 10–23. 5, 5–16. 5, 36 – 6, 5. 7, 9 – 8, 7 (2 foll.). 8, 31–43. 8, 53–65. 9, 3–25 (2 foll.). 10, 8–17. 16, 19 – 17, 9. 18, 6 – 19, 6.

B¹ et G ex communi fonte originem ducere uidit Brandt⁴⁶; ergo hanc classem signo β comprehendimus, cum B³ ex alio fonte deducta sit⁴⁷, quem β³ signamus.

2. Classis δ, i. e. codd. DV:

D D⁴⁸ = Cameracensis (*Cambrai, Bibliothèque municipale*) 1219,

usus confecit P. Meinrad Wölflé OSB Beuronensis, quod ut fieret eximia beneuolentia concesserat Johannes Duft tunc bibliothecae Sangallensis moderator. Has imagines a W. Schaub collatas atque transscriptas hic illic denuo inspeximus. In paginis inde a p. 153 bis rescriptis lucis arte depictis ultra quae Brandt (cf. 1884, 248) membranis ipsis aqua leuiter madefactis legerat nihil agnosci potuit.

⁴⁵ Cf. tabulas ap. Brandt, 1884, 237–239 (sec. ordinem hodierni codicis); 239–244 (sec. ordinem textus Lactantiani, i. e. ordine prioris codicis restituto). In adnotatione Brandt paginas G primo sec. textus prioris ordinem, deinde uncis inclusas sec. codicis ordinem numerat, e. g. 1, 18, 19 ‘5 (151)’; nos solum hodierni codicis pag. indicamus. De Monac G neglegenter adhibente u. Heck, 1992, 595 sq.

⁴⁶ Brandt, Ed. I, XXIX sq.; Id., 1884, 253–256. Nota communia additamenta e. g. 1, 19, 4. 2, 1, 5. 5, 8, praesertim 2, 1, 13. 4, 3, 18 (cf. Brandt, 1884, 254); alia consulto mutata 2, 2, 11. 19, 3; menda uelut ordinem uerborum turbatum e. g. 2, 4, 22. 9, 8; omissa 1, 19, 3. 2, 5, 8. Non alterum ex altero, sed utrumque ex eodem fonte pendere monstrauit Brandt ibid. mendis utrique propriis.

⁴⁷ V. infra p. XXXV sq.

⁴⁸ Cf. Bischoff, 1998, 179 nr. 812. Brandt, Ed. I, LIII, eum codicem a

saec. IX Cameraci scriptus minusculis Carolinis, continet in 165 foliis libros I–VII. Paginae binis columnis scriptae sunt, sed exterior pars exterioris cuiusque columnae ab incendio aquaque detrimento adfecta est; quo ubi aliquid periit uel incertum est, notamus, si alicuius momenti est, i. e. si uariae lectiones praesertim in V occurrunt uel si textus contra ceterorum codicum consensum mutatur. Omisit D ut V 3, 17, 24 *quomodo* . . . 33 *omnium*; 4, 8, 6 *itemque ceteros* . . . 8 *reuelaret*. 9 *et alios item* . . . 11 *traduxerit*; 4, 29, 1 *fortasse* . . . 3 *generari*. Codicem interdum correxit manus prima, interdum duae ut uid. manus paulo recentiores (nobis D²).

V⁴⁹ = Valentianensis (*Valenciennes, Bibliothèque municipale*) V 147 (olim 140), saec. IX in scriptorio Remensi scriptus litteris minusculis Carolinis, continet in 144 foliis libros I–VI. Omisit V ut D 3, 17, 24 *quomodo* . . . 33 *omnium*; 4, 8, 6 *itemque ceteros* . . . 8 *reuelaret*. 9 *et alios item* . . . 11 *traduxerit*; 4, 29, 1 *fortasse* . . . 3 *generari*. Correxerit codicem manus prima, sed saepius altera paulo recentior exemplari ut uid. correctiore usa.

D et V ex communi fonte, quam δ signamus, originem ducere manifestum est, quia in libris III et IV eadem siue errore siue consulto omittunt, in libro V eandem appellationem Constantini 5, 1, 1 et ante subscriptionem notam *emendaui conferente secundo* exhibent; in DV etiam eadem interpretamenta locorum Graecorum sunt. Uterque habet menda propria, V plura quam D.

Exemplar quo saec. IX usus est Sedulius Scottus, cum Graeca Sedul. Lactantii excerpsit interpretamentis Latinis additis, quae extant

Lenglet adhibitum nusquam inueniri dixit, sed nos eum in bibliotheca Cameracensi praesto esse cognouimus taeniasque ab *IRHT* 1974 conduximus. Tria folium paria 35/35bis, 36/36bis, 48/48bis conglutinata W. Schaub in bibliotheca aperienda curauit paginasque adhuc opertas nec depictas contulit. Ergo D habet 165, non 162 folia.

⁴⁹ De V cf. Brandt, Ed. I, XL–XLVII, de aetate et origine Bischoff ap. Heck, 1972, 13 n. 19. Nobis taenias bibliotheca Valentianensis credidit, unde chartas trahendas curauimus.

in codice Parisino bibl. armamentarii (*Paris, Bibliothèque de l'Arsenal*) 8407 foll. 64^V – 66^{V50}, ex δ pependisse uidetur, nisi quod nonnumquam ex π contaminatum fuit⁵¹.

3. Classis π, i. e. P et fragmentum A:

- P P⁵² = Parisinus BN (*Paris, Bibliothèque nationale*) lat. 1662 (Puteani), scriptus saec. IX litteris minusculis Carolinis in monasterio Corbeiensi (*Corbie*)⁵³, continet corpus codici B simile, i. e. inst. I–VII, deinde ira et opif. et epit. inde a c. 51, sed mutilatam⁵⁴. Inst. exhibentur a f. 1^r ad 163^r, desunt 5, 17, 22 *ire stultum* . . . 20, 12 *de quibus*; 6, 3, 2 *aditu esse* . . . 4, 1 *tartara*; 7, 22, 4 *quamuis* . . . 14 *conuerterent*; his locis scriptura continuatur, ergo lacunae iam in priore codice ortae sunt. Codicem correxit manus prima, sed plerumque altera (P²) et tertia (P³) eiusdem fere aetatis ex fonte meliore; exemplar quo altera usa est, ex classe σ pendet⁵⁵.

⁵⁰ Edidit Montfaucon, 1708, 243–247; imagines chartis depictas a bibliotheca recepimus. Cf. Brandt, Ed. I, CIV–CVII et Ed. II 2, 275 sq. Nos Sedulii excerpta non in editione ipsa inter testes notamus, sed una cum interpretamentis Latinis in appendicem quarti fasciculi relegamus (cf. infra p. XLIX); in adnotatione critica Sedulium non laudamus nisi ubi maioris momenti est, e. g. 2, 10, 4.

⁵¹ Rem ita se habere apparet ex Graecis a Sedulio fere sicut in DV scriptis, rarius P similibus, cui etiam quaedam interpretamenta propinqui sunt. Ut Sedulii lectiones, quas in appendice proferemus, cum DV et P conferri possint, iam in edendis Graecis scripturas eorum codicum amplius notamus quam infra p. XLIX uolumus. Sedulius uix ‘instar codicis Lactantii’ (Brandt l. c. CV) habendus est, quia quae a DVP aliena habet, e. g. 1, 6, 4 *προσδεομαι* pro *προσδέεται* (interpretatus *eget*) uel 1, 8, 3 *δυναται* pro *δύναντ’*, ubi aut lemma lexicis pro forma finita aut scripturam plenam pro breuiata reddit, propria sunt uiri saec. IX grammaticae quasi purgatae operam dantis.

⁵² Cf. Brandt, Ed. I, XXXVIII–XL. Taeniam imaginum codicis nobis credidit Institutum Erasmianum Monasteriense.

⁵³ Bischoff, 1966, I 58 cum n. 29.

⁵⁴ Cf. Lact. epit. edd. Heck – Wlosok, XXXII.

⁵⁵ E. g. 1, 20, 36 *stercutus* pro *sterculus*; 1, 14, 5 *diespiter*; cf. 1, 21, 4 *sacrilegiis*; cf. Heck, 1972, 176; 178.

A⁵⁶ = fragmentum Auerbodense, i. e. 4 folia in cod. Auerbodensis (*Averbode, Bibliothèque de l'abbaye*) 44 E XIV inuolucrum inglutinata, quae olim partes erant codicis Institutionum nunc deperditi, qui saec. IX in monasterio Fuldensi litteris minusculis Carolinis per binas columnas scriptus erat. Exhibent haec folia inst. 4, 29, 12 – 5, 2, 8 columnis exterioribus resectis mutila.

Hunc codicem ex eodem fonte originem duxisse ac P apparet ex mendis communibus 5, 1, 11 *strictior* pro *instructor*, 19 *gaudium* pro *gradum*, 22 *ignorabilis* pro *ignobilis* et *uere* pro *se*; lectio 5, 2, 4 *Christianorum* pro *Christianum* a P aliena et cum BR communis a Brandt falsa iudicata recta est, i. e. A hoc loco textum genuinum seruauit et P ut alii siue sua sponte siue ex contaminatione falsum exhibet.

4. Classis η, i. e. codd. HMW:

H⁵⁷ = Palatino-Vaticanus (*Biblioteca Apostolica Vaticana*) lat. 161, saec. IX scriptus in coenobio Sancti Amandi (in Gallia septentrionali) litteris minusculis Carolinis, continet, quia initium excidit, in 235 foliis Inst. ab 1, 6, 5 *deo autem* totas, praeterea f. 236 cum propria inscriptione opif. 19, 1–8 et 20, 1 . . . 2

⁵⁶ Cf. Bischoff, 1998, 40 nr. 172. Primus de A egit Cappuyns, 1964, 39–43 imaginibus inde a 5, 1, 1 additis et uariis lectionibus quas alicuius momenti putaret ex toto fragmento prolatis (nec satis cum aliis codd. sec. Brandt collatis); nos adhuc nihil ultra uidimus. Aliud eiusdem cod. fragmentum (inst. 5, 17, 10 – 19, 33) extat in cod. Florentino Laurentiano Ashburnhamiensi 1899 (Bischoff l. c. 257). De duobus fragmentis u. praefationis in tertio fasciculo supplementum.

⁵⁷ Cf. Brandt, Ed. I, XXXIV–XXXVI. Taenias imaginum primo nobis *IRHT* locauit, deinde a. 1990 a bibliotheca uniuersitatis Heidelbergensis emimus, quod summa beneuolentia permisit P. Leonard E. Boyle O.P. tunc Bibliothecae Vaticanae praefectus. – In ima pag. ultima, i. e. f. 236^V H¹ subscripsit: *Antestis d(omi)ni nimium praeclarus amande | hunc tibi lotharius librum sic scribere fecit*; de hoc Lothario (†828) et scriptorio coenobii S. Amandi cf. Lowe, CLA X, XIV sq. cum imagine.

expectant (sic). Codicem correxit praeter manum primam etiam altera meliore exemplari usa.

- M M⁵⁸ = Montepessulanus schol. med. (*Montpellier, Faculté de médecine*) 241, saec. IX loco ignoto scriptus litteris minusculis Carolinis, continet in 186 foliis Inst. totas, sed pristini codicis initium excidit usque ad 1, 9, 8 *quinni putem*, quae foll. 1–8
- M^p suppleuit manus posterior signata M^p saec. XII. Post finem Inst. sequitur propria inscriptione data opif. 19, 1–8 et 20, 1 . . . 2 *expectant*. Codicem correxit et manus altera paulo tardior.

H et M tamquam gemellos fratres esse iam uidit Brandt⁵⁹; coniunguntur praesertim 2, 8, 3 uerbis *fecerit . . . solus esset pro uoluerit*, 4, 30, 10 *aut arriani* haereticorum seriei additis, 6, 23, 10–11 *haec tamen . . . parcit* consulto omissis et fragmentis ex opif. 19–20 additis⁶⁰; praeterea Graeca fere omnia (inde ab 1, 8, 3) Latinis litteris transscripta et distorta exhibent. M plura menda habet quam H, sed etiam utrique propria sunt.

- W W⁶¹ = Vindobonensis ÖNB (*Wien, Österreichische Nationalbibliothek*) lat. 719, scriptus litteris minusculis Gothicis saec. XIII,

⁵⁸ Cf. Bischoff, 2004, 205 nr. 2851 (M in Gallia orientali uel in Germania occidentali scriptus uid.); Brandt l. c. XXXVI sq. De fortuna cf. Lowe, CLA VI 789 (saec. XII M fuit Diuiduni [*Metz*], ubi supplementum M^p et duo folia codicis saec. VII a Lactantio alieni addita sunt). – Taeniam imaginum nobis credidit Institutum Erasmianum Monasteriense. Nota: f. 185 (7, 20, 5 *contestantibus . . .* 21, 8 *accipient*) olim ante f. 181 collocatum post f. 184 (7, 27, 9 *quam bonā*) transpositum est.

⁵⁹ Brandt *ibid.* Ea de causa M usque ad 1, 10 tantum notauit, Monat per totum opus, quod et nobis placet.

⁶⁰ Haec in KS ante 7, 27, 3 inserta sunt; u. infra p. XXVIII.

⁶¹ Cf. Brandt, Ed. I, XXXVII. Taeniam imaginum a bibliotheca comparauimus. Partes, praesertim 1, 1–6, contulit W. Schaub; locos lectionibus codicum HM uel KSR insignes (notandum est W 1, 6, 12 exhibere additamentum a KSR insertum, ab HM alienum; cf. infra n. 119) inspexit Heck adiutore Wolfram Winger, 1, 7–9 contulit 2001 adiutrice Katrin Fürst.

continet Inst.⁶² 127 foliis. Quia W cum HM plurimis propriis lectionibus coniungitur, ergo eodem fonte ortus est, adhibemus eum quoad illorum initia desunt, i. e. usque ad 1, 9, 11.

5. Classis σ , i. e. codd. KS:

K⁶³ = Casinensis (*Montecassino, Biblioteca del convento*) 595, K scriptus saec. XI litteris Beneuentanis binis columnis, continet in 90 foliis per paginas numeratis Inst. cum additamentis ed. secundae⁶⁴, sed uariis detrimentis desunt: 1, 19, 6 *factos* ... 20, 23 *humanum hoc* (folio exciso); partes textus 1, 23, 2 – 2, 1, 13 (parte f. 22 = p. 43 sq. inferiore abscissa); 2, 8, 6 add. 2 *starent* ... 3, 12, 35 *uideamur* (pluribus foliis amissis, ft. iam fonte mutilato); partes textus 3, 12, 35 – 14, 6 (parte f. 31 = p. 61 sq. abscissa); 4, 1, 3 *tatur mortem* ... 4, 6, 8 *ego eram cui* (3 foll. excisis); partes textus 4, 15, 19 – 4, 16, 8 (parte f. 50 = p. 99 sq. superiore abscissa); 4, 16, 9 *contumelia* ... 4, 17, 15 *habeamus* (folio exciso); 6, 3, 7 *si ducem nactus* ... 4, 13 *mala eius et* (folio exsecto); 6, 6, 17 *defensor si* ... 7, 3, 19 *si ita esset* (p. 156 lacuna indicata omissa transsiliuntur, ergo iam fons mutilus); 7, 15, 4 *tamque mirabile* ... 7, 18, 4 $\kappa\acute{o}\sigma\mu\omicron\nu$ (2 foll. excisis); 7, 22, 16 *animae reuerti* ... 27, 1 *spatiis* (2 foll. excisis); ultimum folium continet p. 179 7, 27, 1 *ad metam* ... 2 *modo possunt*, laudes Constantini 7, 26, 11–17, deinde p. 180 propria inscriptione opif. 19, 1–8. 20, 1 ... 2 *expectant*⁶⁵, inst. 7, 27, 3 *proinde* ... 4 *operam dare ut*; finis libri deest.

⁶² Folium excisum 1, 3, 19 *tot fuerint imperatores* ... 1, 4, 8 *principes aut* suppleuit manus posterior proprio folio. Iam in priore codice defuerunt quae W omisit 1, 13, 2 – 14, 1. 15, 18–31. 6, 23, 29 – 24, 5.

⁶³ Cf. Codicum Casinensium manuscriptorum catalogus rec. M. Inguanez, uol. III pars 2, Montis Casini 1941, 272. Brandt, Ed. I, LI sq. codicis mentionem tantum fecit ut ex eodem fonte orti ac S, sed cf. Heck, 1992, 594. Taeniam imaginum adiuuante bibliopola adepti sumus; partes praesertim lib. II et VII contulit W. Schaub, K totum 1981/82 contulit Heck adiuuante Elke Ahlborn†.

⁶⁴ Cf. supra p. VIII nn. 6–7.

⁶⁵ Haec fragmenta HMW in fine adnexa exhibent; u. infra p. XXVIII.

Codicem correxerunt manus prima et manus altera eiusdem fere aetatis; quaedam (e. g. 3, 25, 15 *Phaedonem* pro *Pythagoram*) secundum editionem impressam correxit manus recentissima.

- S S⁶⁶ = Parisinus BN (*Paris, Bibliothèque nationale*) lat. 1664, scriptus saec. XII in Italia litteris Gothicis, continet in 182 foliis Inst. cum additamentis secundae editionis, at partes non a manu priore S signata, sed a manibus posterioribus suppletæ sunt: Primum folium, quod detrimentis affectum esse uidetur, transcripsit manus fere saec. XIV S^p signata; ergo S ipsa incipit f. 2^r ab 1, 1, 7 *esse his*. Tum desunt iam fonte, ut uidetur, mutilato 2, 8, 35 *aliquid qui . . .* 3, 14, 11 *philosophorum sa* et 6, 6, 14 *esse coeperint . . .* 7, 5, 6 *spectans uultus*; has lacunas suppleuit manus saec. XIV uel XV pendens ex classe η, quam Brandt merito in adnotationem non recepit. Ante 7, 27, 3 post alteras laudes Constantini S eadem fragmenta ex opif. 19–20 exhibet quæ K.

Praesertim hinc, sed etiam ex aliis rebus (e. g. mendis 2, 8, 4 add.), manifestum est K et S ex communi fonte fluxisse. Sed S non a K descriptus est, quia 3, 17, 36 pro *audiat* S cum HMR² habet *audeat*, K *audat* errorem separatiuum, unde S pendere nequit, et 3, 25, 7 pro *componere* habet *comprehendere*, quod et K habuit antequam manus prima restituit *componere* (unde conicias K pendere ex exemplari duplices lectiones continente); ergo si S saeculo post ex K descriptus esset, uix intellegeres quare lectionem ante correctionem lectu difficilem recepisset. Utique K prior classis σ testis est quam S et praesertim in additamentis libri VII, ubi R deest, testis uetustissimus (K inter R et S alterius gradus esse apparet et ex 5, 1, 10 add., ubi R recte *uenena tegentia*, K *uenenum teg-*, S *uenenum agentia* habet)⁶⁷.

⁶⁶ Cf. Brandt, Ed. I, XLVII–LI. Taeniam imaginum nobis credidit Institutum Erasmianum Monasteriense.

⁶⁷ Cum K et S nobis praesto sint, noniam necesse est ad additamenta editionis secundae (ut Brandt et eum secutus Heck 1972) uel alias (ut

6. Classis p, i. e. cod. R:

R⁶⁸ = Parisinus BN (*Paris, Bibliothèque nationale*) lat. 1663 R
(Regius), scriptus litteris minusculis Carolinis saec. IX in Gallia
occidentali; deinde fuit monasterii Floriacensis (*Fleury*). Con-
tinet in 216^{68a} foliis Inst. cum additamentis editionis secundae,
quoad extat. Nam mutilus est et iam ex fonte mutilato originem
ducere uidetur; desunt 2, 9, 8 *nam* . . . 3, 4, 4 *sicut*, 4, 16, 12
audaciam . . . 17, 5 *sed et ipse*, 6, 25, 4 *quae etiam* . . . 7, 7, 3
aliorum etiam, 7, 9, 12 *sentiens uel* usque ad finem. Primam
lacunam suppleuit saec. XII Iulianus quidam ex codice Plani- R^p
pedensi (ex monasterio *Pleinpiéd* prope Auaricum [*Bourges*])⁶⁹;

Monat) adhibere g = Gothanum (*Thüringische Landes- und Forschungsbibliothek Gotha*) membr. I 55 saec. XIV. Quem (et eius propinquos) sui iuris testem putauit M. C. Tagliente, AFLPer 16–17, 1, 1978–1980, 13–31, sed u. Heck, 1992, 594 n. 6 et infra n. 126; g eiusque propinqui pendent ex codice contaminato, cuius fontes in inst. sunt V, P et S, coniecturisque praesertim in Graecis aucto. Locos et longiores textus partes Gothani inspexerunt W. Schaub et Heck, quibus taenias comiter credidit Michel Perrin.

⁶⁸ Cf. Brandt, Ed. I, XXX–XXXIV; Heck, 1972, 184 sq.; originem nos docuit Birgit Ebersperger in Academia Monacensi edendo Bischoff, Katalog . . . III dedita. Taeniam imaginum totius codicis nobis credidit Institutum Erasmianum Monasteriense, postquam 1971 adepti sumus imagines chartis depictas foll. 1^r–60^r (i. e. etiam supplementi Planipedensis; cf. Heck l. c. 13 n. 15; 174 n. 18). Numeros q. d. stichometricos, quos exhibet R signo *u. n.* in inscriptione et subscriptione libri IV et in inscriptione libri VI, u. infra p. XXVI sq.

^{68a} In numerandis foliis tertium decimum praetermissum est; ergo inde a f. 13 numeri in codice scripti uno minores sunt (e. g. f. 56^r, ubi incipit R^p, re uera f. 57^r est); hos minores numeros recipimus sicut Brandt; folium praetermissum 12bis numerari oportet.

⁶⁹ Cf. Brandt l. c. XXX sq. Iuliani subscriptio f. 59^v haec (compendiis fere expletis): *Ego iulianus armarius cum hęc q(uat)tuor folia deessent. quesui ea multis in locis. (et) q(uia) liber hic raro inuenitur uix tand(em) repp(er)i in monasterio clericorum p(ro)pe bituricas q(uo)d plani pedes d(icitu)r.*

quod supplementum Planipedense (i. e. foll. 56^f – 59^v) signo R^p notauit Brandt. Cum iam prima manus quaedam correxisset, altera manus codicem castigauit, quam Brandt R² notauit, sed iam uidit manum esse eiusdem Iuliani⁷⁰. Qui utique usus est exemplari classi σ adscribendo, quia et appellationem Constantini 3, 1, 1 necnon lectiones ad editionem secundam pertinentes 2, 8, 39 et 12, 7 habet et correctiones eius nonnumquam lectionibus KS adfines sunt⁷¹.

3. De librorum I–VII inscriptionibus

Lactantium ipsum singulis Institutionum libris proprias inscriptiones dedisse satis constat, cum hae inscriptiones non solum in codicibus, i. e. inscriptionibus et subscriptionibus cuiusque libri exhibeantur, sed etiam auctoris ipsius testimoniis confirmentur, qui earum in prooemiis et epilogis facit mentionem. Placuit nobis haec testimonia unum in locum congerere ita, ut primo inscriptiones et subscriptiones codicum, quas Brandt suo quoque loco protulit, hic in adnotationem secundum ordinem librorum redigamus⁷², deinde ex codicum lectionibus et testimoniis auctoris singulorum librorum inscriptiones colligamus. Proferamus ergo inscriptiones et subscriptiones quas habent codices (compendiis fere expletis; prius notamus nihil tale extare in G):

1 a. Inscriptio totius operis:

incipit liber lactantii contra gentes M (i. e. M^p); *l. coelii lactantii firmiani diuinarum institutionum lib.* (i. e. libri) VII K m. rec. (taeniis pictis uetustior inscriptio operata?); *incipit liber* (deinde s.l., sed eras. *celi*) *firmiani institutionum diuinarum* et in mg. dext. ab imo ad summum *celii firmiani de religione et*

⁷⁰ Brandt l. c. XXXIII sq.

⁷¹ Cf. Heck, 1972, 173 sq. cum n. 17; adde 1, 21, 6 *moluo*.

⁷² Ergo in adnotatione critica ad initium et finem cuiusque libri lectores huc relegabimus.

rebus diuinis ad constantinum imperatorem R; nihil tale in DVPWS; initium omnino deest in BH.

1 b. Inscriptio libri primi:

incipit (om. DP) *liber firmiani* (ni inc. D; -mini V) *lactantii de falsa religione* (ligione inc. D) DVP; *l. caecili firmiani* (s.l.) *lactantii liber primus contra gentes* m. rec. in mg. sup. M; *firmiani lactantii de falsa religione deorum li(ber) in(cipit)* S (i. e. S^p); nihil tale in WKR. – Tituli in summa quaque pag. sin. *de falsa*, dext. *religione* BDV.

2. Subscriptio libri primi, inscriptio libri secundi:

l. caeli firmiani lactanti de falsa religione liber primus explicit incipit liber secundus de origine erroris legenti uita in christo iesu domino nostro B (antea in fine col. christogramma q. d. inter A et Ω); *explicit liber de falsa religione incipit de origine erroris* DV; *cecilii firmiani de falsa religione liber primus explicit* (deinde in pag. uacua inseruit testimonia Hieronymi m. rec.) *incipit liber secundus lactantii caecilii firmiani de origine erroris ad constantinum imperatorem* P; *firmiani lactantii de falsa religione deorum liber primus explicit incipit de eadem religione falsa liber II* H; *explicit liber primus. incipit II de falsa religione* W; *firmiani lactantii de falsa religione deorum liber primus explicit. incipit liber secundus de origine mortis* (sic) KS; *l. caeli firmiani institutionum diuinarum liber primus explicit feliciter. incipit secundus de origine erroris* R; subscr./inscr. spatio uacuo om. M. – Tituli in summa quaque pag. sin. *de origine*, dext. *erroris* BDV.

3. Subscriptio libri secundi, inscriptio libri tertii:

l. caeli firmiani lactanti de origine erroris liber secundus explicit incipit de falsa sapientia liber tertius legenti uita in christo iesu B; *explicit liber II incipit liber III* D (deinde et?) V; *de origine erroris liber secundus explicit incipit de falsa sapientia liber III* P; *firmiani lactanti de falsa religione deorum liber II explicit incipit de falsa sapientia philosophorum liber tertius* H (eadem S in supplemento m. rec.); *explicit liber secundus incipit III de falsa sapientia philosophorum* W; exciderunt haec in

KSR (de m. rec. S u. supra; R^p a libro II ad III proxima lin. sola litt. initiali distincta pergit⁷³); subscr. et inscr. om. M. – Tituli in summa pag. sin. *de falsa*, dext. *sapientia* BV (ubi a f. 73^f accedit numerus III).

4. Subscriptio libri tertii, inscriptio libri quarti:

l. caeli firmiani lactanti de falsa sapientia liber III explicit incipit de uera sapientia et religione liber IIII feliciter legenti uita in christo iesu B; *de falsa sapientia liber III explicit incipit de uera sapientia et religione liber IIII feliciter* DV; *de falsa sapientia liber tertius explicit incipit de uera sapientia liber quartus* P; *incipit liber IIII de uera religione et uera sapientia tantum* H; *explicit liber tertius incipit liber quartus firmiani lactanti de uera religione et uera sapientia* W; *l. caeli firmiani de falsa sapientia philosophorum liber III explicit incipit de uera sapientia et religione liber IIII* KS; *l. caeli firmiani institutionum diuinarum liber III explicit incipit liber IIII de uera religione et sapientia u. n. (i. e. uersuum numero) II DCCC hic dicit de natiuitate et passione domini christi et iudaeis* R; subscr. et inscr. om. M, subscr. H. – Tituli in summa quaque pag. sin. *de uera sapientia*, dext. *et religione lib. (om. V) IIII* BV.

5. Subscriptio libri quarti, inscriptio libri quinti:

l. caeli firmiani lactanti de uera sapientia et religione liber IIII explicit incipit de iustitia liber V legentium uita in cristo iesum (sic) dominum nostrum B; *de uera sapientia et religione liber IIII explicit incipit de iustitia liber (om. D) V DV*, eadem nisi *incipit liber quintus de iustitia* P; *firmiani lactanti de religione uera et uera sapientia liber IIII explicit incipit liber V de iustitia feliciter* HM; *explicit liber IIII incipit tantum* W; *de uera sapientia et religione liber IIII explicit incipit liber V de iustitia feliciter* KS; *l. caeli firmiani institutionum diuinarum liber IIII explicit u. n. (u. supra 4.) II DCCC incipit liber V de*

⁷³ Subscriptionem Iuliani ad supplementum Planipedense u. supra n. 69.